

N. F. S. Grundtvigs bopæle (adresser) i København

Ved *Steen Johansen*.

II. 1822–72.

I det første afsnit om Grundtvigs bopæle i København (i Grundtvig-Studier 1960, 54–65) behandlede jeg tiden indtil 1821 og sluttede med en bemærkning om, at jeg under afsnittets trykning havde »fundet et par småoplysninger af Gr. om Thomas True og Peter Bøgild [som begge sammen med Gr. blev dimitteret fra Århus i efteråret 1800], endvidere en af mig uomtalt bopæl under Gr.s studentertid. Nærmere herom i næste (afsluttende) afsnit«.

M. h. t. True og Bøgild sigtede jeg til Gr.s egenhændige fortegnelse over alle disciplene i Århus katedralskole på det tidspunkt, da han selv blev elev i skolen, altså i oktober 1798. Denne fortegnelse, som er af skolehistorisk interesse, traf jeg på i Grundtvig-arkivet (fasc. 488). Den var ganske vist blevet benyttet tidligere (men kun i al korthed) af F. Rønning i hans bog om den grundtvigske slægt 1904, s. 93 f., men uden angivelse af, hvor den fandtes. I denne liste noterer Gr., at Peter Bøgild var en købmandssøn og Thomas True en væversøn fra Århus. Mere var det egentlig ikke. (Yderligere oplysninger om deres famlier etc. kan man finde i Folketællingen for 1801, hvor de begge nævnes). Men grunden til, at jeg fremhæver disse to, Gr.s eneste klassekammerater i dimissionsåret, er den, at det måske var muligt ad den vej at kunne finde optegnelser, der kunde oplyse os lidt om Gr. som latinskoleelev og ung student. Hvad vi hidtil har vidst, stammer jo udelukkende fra Gr. selv, hvad der turde være en noget ensidig kilde.

Angående den uomtalte bopæl i Gr.s studentertid, så er jeg her – uheldigvis først bagefter – blevet opmærksom på noget, jeg burde have kendt, nemlig Rønnings omtale af titlen på et af Gr. håndskrevet digthæfte fra 1803. Ordlyden er: *Rimerier Niende Hefte*

Af Forfatteren til ottende ditto Indskrevet og for største Delen skrevet i Store Kannike Strædet N° 32 Begyndt d: 30te August 1803 og endt d: 180 . (De to tomme pladser til sidst er af Gr. beregnet til senere udfyldning, idet hæftet ikke er fuldskrevet). Af denne titel fremgår uimodsigeligt, at Gr. omkr. 30. aug. 1803 har *boet* anførte sted i Store Kannikestræde. Anderledes kan titlen ikke forstås¹⁾.

Efterser man Folketællingen for 1801 under nævnte nr. 32 i Store Kannikestræde (som efter ommatrikuleringen i 1806-07 blev til nr. 40, fra 1859 = nr. 17 (19)), vil man erfare, at der her hos en enke, Kirstine Anders Holms Datter, logerede 13 unge herrer, hvoraf de 11 var studenter. Og et lignende antal har sikkert logeret der også i august 1803. Stedet har været et helt studenterpensionat, vistnok det, som kaldtes »den lille Regens«, og som kort omtales i E. C. Werlauffs ungdomserindringer.

Gr. har altså logeret her i aug. 1803, uden at vi ved, hvornår han flyttede derind eller derfra. Min tidligere formodning om, at Gr. havde boet i Brøndstræde lige til oktober 1803²⁾, da han forlod Kbh., er altså forkert. Denne formodning havde jeg støttet på hans omtale af urtekræmmer Zimmer i det nærliggende Pilestræde nr. 58. Og dog har også denne tanke siden vist sig at være ikke helt ved siden af. Nævnte urtekræmmer og grosserer Christopher Zimmer (1767-1817) var nemlig gift med Ulrike Eleonore Bang (1774-1851), som var en datter af Gr.s morbroder Peder Schwane Bang. Urtekræmmerfruen var altså Gr.s kødelige kusine! Mon dette familieskab er forklaringen på Gr.s forkærlighed for Brøndstræde-Pilestræde-kvarteret i hans studentertid? Temmelig sikkert. – I Zimmers hjem voksede en børneflok op, hvoraf én, Inge Marie Zimmer, i årene omkr. 1817 var genstand for den unge Emil Aarestrups sværmeri, se herom Hans Brix: *Emil Aarestrup I* (1952), 21 f. Men det er en ganske anden historie. Og hermed forlader vi Gr.s bopæle i studentertiden og fortsætter fra 1822.

*

- 1) Rønning har fejlagtigt læst »Rimeren« og »Stuen Kannike Strædet« i st. f. »Rimerier« og »Store Kannike Strædet«. Gr.-bibliografien har »Rimerier« rigtigt anført, men har overtaget den anden fejl urettet.
- 2) Ikke slutningen af *november*, som jeg fejlagtigt anførte i Gr.-Stud. 1960, 60. Denne fejl stammer fra Udv. Skr. I, 45, hvor der i linie 4 f. o. med fed skrift står *November*, hvad der er en fejl for *Oktober*, jf. de nærmest følgende linier. Også andetsteds fortæller Gr., at han forlod Kbh. i slutn. af oktober, se Udv. Skr. I, 34. Også i Gr.-Stud. 1960, 59, lin. 7 f. n. skal følgelig november rettes til oktober.

Efter ca. halvandet år som sognepræst i Præstø blev Gr. ansat som residerende kapellan ved Vor Frelzers kirke i København. De nærmere omstændigheder er velkendt fra litteraturen om Gr., se især Rønnings værk III, 1, 4–7 samt Sv. Austin Hansens afhandling »Grundtvigs Præstetid i Præstø« (i Roskildebogen 1945, 53–66). Gr. udnævntes 6. nov. 1822 og indsattes i embedet 1. dec. samme år. Sv. Austin Hansen skriver: »Om Afskedsprædiken og Dag for Afrejsen er mig intet bekendt«. Hertil kan dog forskelligt oplyses.

Gr. holdt sin afskedsprædiken i Præstø søndag d. 24. november, hvilket fremgår af det bevarede prædikenmanuskript (i Gr.-arkivet fasc. 13). Næste søndag, 1. dec., indsattes han i sit embede i Kbh., og afrejsen må da have fundet sted i mellemtiden. Om han rejste alene, eller om hans kone og barn er fulgt med, véd vi ikke, men antagelig er det sidste tilfældet. Gr.s bohavet førtes først senere til hovedstaden; det blev transporteret ad søvejen, og den mand, der sørgede for det, var Hans Christian Grønvold, en broder til købmand Holger Wind Grønvold, som ca. et halvt år senere ægtede Gr.s broderdatter Trine Marie Grundtvig. I et (tabt) brev af 3. dec. 1822 fortalte Gr. H. Chr. Grønvold om sin vellykkede ankomst til Kbh., og i sit (bevarede) svar af 6. dec. udtrykte sidstnævnte sin glæde herover, men beklagede samtidig, at vejrforholdene stadig sinkede udskibningen og afsejlingen af bohavet. Grønvold forstod, at Gr. savnede det.

Når Gr. i sin Præstø-tid nu og da besøgte Kbh., boede han naturligt nok altid hos sin svigermoder, provstinde Blicher, i Vingårdsstræde 9, 1. sal. Det gjorde han også denne gang, indtil han kunne rykke ind i sin egen bopæl. Hermed forholdt det sig således.

Allerede før den officielle udnævnelse til præst i København havde Gr. i Præstø modtaget et brev (dateret 4. nov.) fra fru Anna G. Fabricius, enke efter sognepræsten ved Vor Frelzers kirke, Otto Fabricius, der havde rang som biskop og var en af samtidens betydelige lærde mænd³⁾. I brevet tilbød hun ham sin afdøde mands lejlighed i deres hus nær ved kirken, og derefter skriver hun: »Leilig-

³⁾ Otto Fabricius var 20. maj 1822 afgået ved døden, og dette dødsfald var skyld i, at kapellaniet ved kirken blev ledigt, idet dets indehaver, Rasmus Fenger, nu blev Fabricius' efterfølger som sognepræst, medens Gr. blev Fengers efterfølger som kapellan. – Under affæren omkr. Gr.s dimisprædiken i 1810 havde Fabricius gjort sig bemærket derved, at han på cirkulæret over præsternes klage havde skrevet: »Jeg finder ham (Gr.) tale om Mængden af Religions Lærere, og deriblandt føler jeg mig ikke truffen«.

heden bestaaer af 5 reelle Værelser hvoraf eet paa 4re, 1 paa 3 og de 3 øvrige paa 2 Fag, Kjøkken, Spisekammer samt 2 Giestværelser til Pige og Pulterkammer. Desuden haves stort Brændeskuur i Gaarden, egen Victualiekjelder samt fælleds Vadskekjelder og Tørreloft ligesom ogsaa Adgang til Rulle og en til Huset hørende Hauge med tilliggende Vænge«. Lejesummen nævnes ikke, men fru Fabricius udtrykker håb om at kunne enes med Gr. om »Leien, der skal vorde saa lav, som Tiderne kunne tillade« (fasc. 407).

Dette tilbud glædede Gr. meget, jf. hans ord derom i et brev til Treschow (Breve II, s. 54), men indflytningen blev foreløbig ikke til noget. Sagen var, at Gr.s svoger, grosserer C. A. Schmidt i København, ogsaa havde påtaget sig at finde en lejlighed til Gr. Han fandt den i Lille Torvegade mtk. nr. 110, 1. sal. Herom fortalte han i et brev til Gr. af 19. nov. 1822, hvori det hed, at lejligheden bestod af »6 brillante Værelser alle en suite med mange Commoditeter«, og at lejen var 100 rdl. rede sølv halvårlig, inkl. alle skatter⁴). Husets ejer var en jøde (navn nævnes ikke), som blev meget rørt, da han erfarede, at det var Gr., som skulde være hans lejer. Schmidt føjede til, at »Fra Bispinden vil der vel sagtens høres Klage-toner, men Du (Gr.) maa give mig Skylden«.

Det blev altså til, at Gr. foreløbig foretrak den af Schmidt fundne lejlighed fremfor bispinde Fabricius' tilbud. Den angivne adresse var nuværende *Torvegade nr. 25*, på hjørnet af Torvegade og Wildersgade, som dengang hed Store – henholdsvis Lille – Kongensgade. Indflytningen fandt sted omgående, således at Gr. allerede den 5. dec. i Adresseavisen kunde bekendtgøre følgende:

Ønsker Nogen, i denne Vinter, ved mig at forberedes til Confirmation, behage de at mælde sig fra paa Mandag af, efter Klokkeren 10 Formiddag, i min Bopæl: paa Hjørnet af Torvegaden og store Kongensgade Nr. 110 paa Christianshavn.

N. F. S. Grundtvig,
residerende Capellan.

Vistnok har Gr. endnu nogle dage boet, dvs. sovet i sin svigermorders lejlighed i Vingårdsstræde, selv om han om dagen har modtaget konfirmander i sin nye lejlighed i Torvegade, thi endnu d. 13. dec. har et brev til ham svigermoderens adresse, jf. ogsaa, at møblerne som før fortalt endnu ikke var afsejlet fra Præstø d. 6. dec.

⁴) Gr.-arkivet, fasc. 471.

Ved denne kundgørelse i Adresseavisen fik Gr. tillige bekendtgjort sin nye adresse, som ellers ikke på anden måde vides at være blevet bragt til offentlighedens kundskab (bortset fra Vejviseren 1823).

Om indretningen af lejligheden i Torvegade vides vistnok intet. Det var et 3-etages hus, og Gr. boede som anført i 1. etage. Her havde han sit hjem i 4–5 måneder. Vi véd fra et brev, at han endnu bor der omkr. 3. april 1823, men at han må være flyttet derfra senest i juni. Formodentlig er flytningen sket omkr. April flyttedag, som i 1823 var d. 15. april. Nogen bekendtgørelse er ikke fundet.

Bispinde Fabricius, der som tidligere fortalt havde tilbudt Gr. sin lejlighed, boede i Prinsensgade mtk. nr. 312. Denne gade fik i 1859 navneforandring til *Prinsessegade*; samtidig blev nr. 312 til nr. 42, som dog omkr. 1914 ændredes til nr. 52. Her flyttede Gr. ind i foråret 1823. Hans lejlighed lå i stueetagen, medens fru Fabricius formentlig flyttede op på 1. sal. At hun et stykke tid vedblev at bo i sit hus vides bl. a. fra et brev, som Gr. skrev til sin hustru Lise 19. aug. 1823, da hun opholdt sig på landet. »Bispinden kom ud imod mig paa Trappen i Aftes, og spurgte flittig til Dig og den lille Dreng, men glemde dog, hvad hun først i Dag har sagt mig, at Gaarden [dvs. hendes hus] blev solgt i Gaar for 5000 Rdl. til en Farver i Aabenraa – Vil han farve her, maa vel Blomsterne falme og vi flytte, dog det være i Guds Navn, som det maa« (Breve II, 62). I Vejviseren for 1823 figurerer fru Fabricius som husets ejer, men i årgangen for 1824 nævnes hun ikke, hvad der stemmer godt med, at salget fandt sted i 1823, hvorefter hun er flyttet andetsteds hen. (Ved hendes død i 1834 skrev Gr. et smukt mindedigt: »Stille, stille! dæmpet klinge . . .«.)

Gr.s bekymring for at få et farveri nær ind på livet var unødvendig. Han behøvede ikke at flytte, og lejligheden i Prinsessegade blev Gr.s hjem i de følgende 4^{1/2} år. Åndeligt og sjæleligt blev disse år en begivenhedsrig tid for ham. Her modnedes han, fandt sig selv, eller sagt med hans egne ord i 1826: »Striden mellem det Chaotiske og det ordnende Princip i mig er ophørt, og afløst af en inderlig Harmoni« (Breve II, 122). Det kan vel næppe være andet end »den mageløse opdagelse«, han sigter til. I disse stuer blev »Ny-aars-Morgen«, »Kirkens Gienmæle«, »Den signede Dag« og meget andet til. Skulde et *sted* påpeges, hvor grundtvigianismen begyndte, kan det kun blive her.

I vort århundrede blev Gr.s lejlighed en tid lang præstebolig igen,

idet provst C. W. Schultz-Lorentzen i mange år boede dér. I 1933 skriver han: »Huset staar endnu, noget udvidet og ombygget, men med flere af de gamle Stuer i samme Stand som dengang« (Meninghedsbladet 1933, sp. 581). Uden på huset er mellem 1. og 2. etage anbragt en lille mindeplade med følgende tekst: »Nikolaj Frederik Severin Grundtvig boede her 1824 til 1827«.

Om Gr.s privatliv i de $4\frac{1}{2}$ år i Prinsessegade 52 skal ikke tales her. Af hans breve i dette tidsrum kan man få et lille indblik deri. Den vigtigste begivenhed var som bekendt, at han i 1826 tog afsked fra sit embede. Provst Schultz-Lorentzen antyder, at dette skridt bevirkede, at Gr. derefter ikke mere havde råd til at bo i den temmelig store lejlighed, men måtte se sig om efter et billigere sted. En meget rimelig formodning, – skønt han dog mærkeligt nok først flytter ca. halvandet år efter embedsnedlæggelsen! Da han opgav sin stilling, mistede han naturligvis den dermed forbundne indtægt, men han modtog stadig – også som kapellan – den årlige understøttelse på 600 rdl., som Frederik VI i 1818 havde tilstået ham til historiske studier. Den bevilgedes ham for 3 år ad gangen, og hvert tredje år måtte han ansøge om at få bevillingen fornyet. I 1827 udløb en periode, og bevillingen fornyedes da uden vanskelighed. Denne økonomiske baggrund må ikke glemmes ved begivenhederne i 1826. Gr., som da var fader til 2 små børn (snart efter fulgte et til), havde vel næppe taget sin afsked uden denne årlige understøttelse i baghånden. Så idealistisk var han heller ikke. Hvad han ønskede, og hvad der passede ham bedst i dette afsnit af hans liv, var at være fri skribent, forsker, forfatter. For dette ønske måtte selv familiehensyn vige.

Gr. fandt snart en ny lejlighed, nemlig i huset ved siden af. Her må vi først bemærke, at i 1825 fik Vor Frelses kirke en ny sognepræst, Albert Philip Bregendahl. Han flyttede ind i nabohuset, Prinsensgade mtk. nr. 311 (nu: Prinsessegade nr. 50). Hvornår tanken om at bytte lejlighed er opstået hos Gr. (forudsat at ideen er hans) vides ikke, men det var dette der skete. Oktober flyttedag 1827 (16. okt.) fandt flytningen sted; Gr. flyttede ind i Bregendahls lejlighed, og Bregendahl ind i Gr.s. Hos Bregendahl logerede ved denne tid den 16-årige Frederik Barfod, den senere kendte grundtvigianske historiker. Han assisterede ved flytningen og har fortalt derom i sine erindringer: »Imellem begge gårde gik der et højt bræddeskillerum, og gennem den store port på dette kunde alt godset fra bægge sider

flyttes, uden at en trævl kom på gaden. Vi vare da også hele dagen travlt sysselsatte med flytningen, unge og gamle, mænd og kvinder, og Grundtvig flyttede selv alle sine bøger⁵).

Hverken haven, som omtaltes i fru Fabricius' brev, eller det af Barfod omtalte plankeværk findes mere. Forskellige tilbygninger såvel til nr. 52 som til nr. 50 har forandret alt dette. Angående huset med Bregendahls gamle lejlighed véd forf. af nærv. afhandling ikke, om det er det samme nu som dengang (og at undersøge sligt er ikke opgaven her), og heller ikke véd jeg, hvilken etage Gr. kom til at bebo. Iøvrigt kendes vist ikke samtidige vidnesbyrd om indretningen af denne nye bopæl, som også kun blev rent midlertidig. Thi allerede d. 15. december, altså et par måneder efter førømtalte indflytning, skriver Gr. til P. A. Fenger bl. a.: »vi leve ved det Gamle i de nye Værelser. Til Foraaret, vil Gud, flytte vi til *Holms*, skøndt han ikke giver Røver-Kiøb⁶). Hvorfor familien havde så travlt med at flytte igen, véd vi ikke, her er fri bane for gætninger. Forbedringer i Gr.s økonomi er på dette tidspunkt, dec. 1827, vistnok endnu ikke indtruffet; det var stadig småt bevendt med udkommet, men ejendommeligt nok skete en forandring heri ikke længe efter, idet Gr.s nye ven, pastor Gunni Busck, der var formuende, i januar 1828 tilbød ham økonomisk hjælp, som Gr. modtog, uden at vi dog erfarer noget om denne hjælps størrelse⁷).

Med »Holms« i brevet til Fenger mente Gr. storkøbmanden, fabrikanten og skibsrederen Jacob Holm, en af handelsverdenens mest ansete mænd i København på den tid. Interesserede kan her henvises til Johs. Lehmanns store og smukke bog: Jacob Holm, en dansk Storkøbmand, 1944, som også er min kilde til de nedenfor meddelte kortfattede oplysninger om forholdet mellem Gr. og Holm.

Jacob Holm ejede bl. a. Strandgade mtk. nr. 54 og 56. Det på nr. 56 beliggende anselige herskabshus havde 3 etager (en høj stue + 1. og 2. etage; kan også opfattes som 1., 2. og 3. etage, jf. Lehmanns bog s. 189), hvoraf Holm selv anvendte de to nederste og

⁵) Frederik Barfod: Et livs erindringer (1938), 183. Huset, hvori Gr. flyttede ind, tilhørte en »kriksråd«, jf. Frederik Barfod: Peter Andreas Fenger (1878), 126.

⁶) Frederik Barfod: Peter Andreas Fenger (1878), 129 f.

⁷) Se H. Bech: Gunni Busck, 2. udg. (1878), 34, 38 ff., 48. — Frederik Barfod fortæller, »at det var Busck, der i alle de følgende Aar [o: efter embedsnedlæggelsen] sørgede mildt og venlig for den afskedigede Præst og hans Hus, . . . at de ikke ligefrem lede Nød, derfor kunne vi takke Busck«. (Nikolaj Frederik Severin Grundtvig, et løst Udkast (1872), 38).

udlejede den øverste. Jacob Holm havde mange interesser, også litterære og kirkelige: »Autodidakt helt igennem paa det litterære Omraade udviklede Jacob Holm sin Læselyst i en saadan Grad, at han anskaffede Bøger af Ludvig Tieck og Novalis. Ogsaa Henrik Steffens kom indenfor hans Interessesfære; her havde N. F. S. Grundtvig en Finger med i Spillet, og det var nok ogsaa ham, der aabnede Jacob Holms Øje for, at Romantikens Væsen naturligt blev bestemt af den Modsætning, hvori den mente at maatte træde til Tidens flade og dorske Rationalisme« (Lehmann s. 273 f.). »Bekendtskabet [mellem Jacob Holm og Gr.] blev gjort ved, at Grundtvig bad Jacob Holm om at støtte nogle af de fattige; lidt efter lidt kom de to hver for sig saa betydelige Mænd hinanden paa nærmere Hold« (s. 263). Vi ser heraf, at Gr. må have lært Holm at kende, medens han endnu var kapellan ved Vor Frelzers kirke, altså før maj 1826, idet han som præst har anmodet Holm om hjælp til sognets fattige. Måske har ogsaa kateketen ved Frederiks tyske kirke, Lorentz Siemonsen, der var ven med Gr., medvirket til at bringe dem nærmere sammen. Som bekendt lejede Gr. af Holm i 1832 et loftslokale til at holde prædikener i, hvis myndighederne nægtede ham at benytte en kirke. Da tilladelsen i sidste øjeblik gik i orden, var lejemålet overflødigt, men Holm har altså her stået Gr. bi i en krisesituation (jf. videre derom nedenfor).

Omkr. april flyttedag (15. apr.) 1828 flyttede Gr. ind i Holms hus, der som fortalt lå i *Strandgade* mtk. nr. 56, nu nr. 4 B, 2. sal, hvoraf han dog kun havde lejet en del. Pastor P. A. Fenger, der forud må have vidst om denne flytning, skriver i et brev dateret 17. april samme år følgende: »Jeg ønskede saa gjerne at være En af de Første, som bragte Dem en Hilsen og Lykønskning i Deres nye Bolig, og, for at det, saavidt det er mig mueligt, kan skee, sender jeg Dem disse Linier«⁸⁾). En kundgørelse i Adresseavisen om denne flytning er ikke fundet.

I Strandgade nr. 4 B boede Gr. i 12 år. Hans bopæl lå tæt ved Frederiks tyske kirke (nu Christianskirken), den samme kirke, hvori han 4 år efter skulde blive aftensangspræst. Man skulde tro, at han allerede dengang havde anet, at han senere vilde få sin daglige gerning så nær ved sin bolig, og umuligt er det vel ikke, at tanken om at knytte ham til kirken allerede dengang kan være dukket op!

Gennem forskellige erindringer er Gr.s hjem i Strandgade os

⁸⁾ Gr.-arkivet, fasc. 461.

langt mere bekendt end nogen af hans tidligere boliger, se især Marie Bloms udførlige skildring, første gang trykt i »Minder fra gamle grundtvigske Hjem« I (1921), 11 ff. Af folketællingen pr. 1/2 1840, medens Gr. endnu bor i Strandgade, men kort før han flytter derfra, ser vi, at han og hans hustru har alle 3 børn boende hjemme (henholdsvis 18, 16 og 13 år gamle); til hans husstand hører endvidere fru Lises søster Jane Mathia Blicher, i familien sædvanlig kaldt »tante Jane« (45 år, ugift). Desuden var der tjenestepigen Sophie Henriette Dorthea Gregersdatter (32 år, ugift), altså i alt 7 personer. (Folketællingsskemaet er udfyldt af Gr. selv).

I Gr.s kirkelige løbebane – og dermed også i den danske kirkes historie – kom Gr.s Strandgade-bopæl en enkelt gang til at spille en lille rolle. I slutningen af februar og begyndelsen af marts 1832 indtraf nogle kritiske dage, idet begivenhederne havde udviklet sig sådan, at øvrigheden nu nødvendigvis måtte afgøre, om Gr. skulde ansættes ved en kirke eller ikke. Blev han *ikke* ansat, kunde man forudse, at han på en eller anden måde vilde sætte sig i spidsen for en menighed udenfor statskirken, hvad der var utåleligt under enevælden. Resultatet blev som bekendt, at Gr. blev ansat ved Frederiks tyske kirke. Om aftenen, lørdag d. 3. marts 1832, fandt (fortæller Gr.s svigerdatter Mina Gr.) en sammenstimlen af mange mennesker sted nedenfor Gr.s bolig, og rygtet gik, at ruderne vilde blive slået ud. Lise Gr. blev så bange, da hun så alle de mennesker, »at hun flyttede Sengen med deres yngste Barn saa langt fra Vinduet som muligt«⁹). Det er endnu ikke ad anden vej lykkedes at få bekræftet, at et sådant opløb fandt sted, på den anden side er der heller ikke grund til at tvivle derom. Kun skulde man vente, at denne begivenhed havde fundet sted om fredagen d. 2. marts, eftersom politidirektøren den dag sinkede Adresseavisens udsendelse for at få kundgørelsen om, at Gr. førstkommende søndag skulde prædike i nævnte kirke, med!

(Det kan have en vis betydning at få datoen opklaret, thi hvis det var om fredagen, var det sandsynligvis på grund af avisens forsinkede udgivelse, at man stimlede sammen. Derimod har selve spørgsmålet om Gr.s ansættelse eller ikke-ansættelse ved en kirke næppe kunnet bevæge københavnernes til nogensomhelst sammenstimlen, især da Gr. dengang bortset fra litterære og kirkelige kredse var så temmelig ukendt af offentligheden).

⁹) Jf. Grundtvig-Studier 1948, 58 f.

Huset i Strandgade bærer nu en mindeplade med ordene: Her boede Præsten og Salmedigteren N. F. S. Grundtvig 1829–1840.

I 1839 udnævntes Gr. til præst ved Vartov Hospitalskirke (Hellegaands Hospital) i Løngangsstræde, og dermed fulgte ganske naturligt, at han måtte finde sig et sted at bo, der lå nærmere ved Vartov. Hans nye bolig blev *Vimmelskaf*tet mtk. nr. 134 A (nu: nr. 49), 2. sal, på hjørnet af Vimmelskaftet og Knabrostræde. Flytningen fandt sted omkr. april flyttedag (23. apr.) 1840, og i Adresseavisen læste man 1. maj (gentaget 2. og 4. maj): »Præsten Grundtvig er flyttet til Hjørnet af Vimmelskaftet og Knabrostrædet 134, 2den Sal«.

Hvorledes Gr. fandt just dette sted som bopæl, vides ikke. I kælderen (denne betegnelse i folketællingen 1845) havde en frugt- og vinhandler sit udsalg, på 1. sal boede en urtekræmmer, medens Gr. som anført boede på 2. sal. Indgangen til (trappen til) disse lejligheder gik »gennem en port fra Vimmelskaftet, som nu er forvandlet til et vindue i den butik, der senere er indrettet i stuelejligheden«¹⁰). Denne port synes at have eksisteret endnu i 1883, idet den vistnok kan skimtes på den bekendte tegning: Folkeetoget til Christiansborg 21. Marts 1848, i det af Rønning redigerede mindeskrift »Hundrede Aar«, (forudsat dog, at tegneren gengiver Vimmelskaftet, som det var i begyndelsen af 1880'erne). På samme tegning ser man Gr. fra sit hjørnevindue betragte optoget.

Gr. boede nøjagtigt 10 år i Vimmelskaftet. På folketællingsskemaet pr. 1/2 1845 (ikke udfyldt af Gr.) anføres som hjemmeboende foruden Gr. og hans hustru også deres 3 nu unge, voksne børn, Johan, Svend og Meta, desuden, som tidligere, tante Jane, endvidere 2 ugifte, midaldrende tjenestepiger (Ane Sophie Svendsen og Johanne Ørskov). Den ældste søn Johan anføres på skemaet som student (hvad han var blevet i 1842), medens Svend betegnes som *litteratus*. Han var i 1845 ikke student endnu, men havde allerede i 1842 påbegyndt udgivelsen af en samling folkeviser.

De 12 år i Strandgade efterfulgt af de 10 år i Vimmelskaftet udgjorde en for Gr. alle måder heldig og rolig periode, hans manddomsårs bedste tid. Hans »stillinger« (først aftensangspræst på Christianshavn, så hospitalspræst ved Vartov) var ikke tyngende i den forstand, at de slugte deres mand helt; så meget desto mere kunde Gr. hellige

¹⁰) Sofus Høgsbro: Mit Forhold til Grundtvig, Tscherning og Monrad (1902), 9 f.

sig det, der for ham var »livet«: at skrive. For en sådan mand var Lise den ideelle kone, der ydmygt og klogt fandt sig i sin skæbne.

I 1847 blev datteren Meta gift og forlod dermed sit barndomshjem. Gr. nærrede i den anledning visse planer om forandring i sin husførelse, hvorom han fortæller i et brev til Ingemann: »Jeg har desuden betænkt, at naar Meta, om Gud vil, i Aarets Løb bliver gift, da paa en Maade at skille mig ved alle mine Børn og en hel Del af mine Bøger, saa jeg kan være lettere til Flytning, baade kort og langt«¹¹). Det ene af disse ønsker skulde snart blive til virkelighed, dog på en lidt anden måde end han havde tænkt. Året efter forlod nemlig begge sønnerne forældrehjemet for at deltage i den slesvigske krig, især til stor bekymring for Lise, der med moderlig ømhed hang ved sine børn. De var *hendes* liv. Sønnernes deltagelse i krigen synes ikke at have bragt forældrene nærmere til hinanden.

Ingeborg Simesen oplyser i sin udgave af Gr.s sønners brevvexling, at i foråret 1850 måtte Gr. vige pladsen i Vimmelskafte for husets ejer, men da var en anden lejlighed ikke til at opdrive. »Fru Toft tilbød dem da den Lejlighed, hun havde lejet til Aftrædelse paa en 1ste Sal i Løngangsstræde«¹²).

Der er et par mindre unøjagtigheder i disse oplysninger, som vi nu skal undersøge nærmere.

Gr. må være blevet opsagt fra sin lejlighed i Vimmelskafte ved årsskiftet 1849–50 eller tidligere, thi allerede i begyndelsen af januar søger Lise en ny lejlighed (det var altid *hendes* job), og allerede da var hun begyndt at grue for flytningen (anf. bog 369, 379). Når det hos Simesen hedder, at en anden lejlighed ikke var til at opdrive, skal underforstås: i nærheden af Vartov, thi Gr. vilde ikke bo for langt borte fra det sted, hvor han havde sin gerning. Angående fru Tofts tilbud om hendes aftrædelseslejlighed i Løngangsstræde, da er dette en tildels urigtig påstand. Folketællingen pr. 1/2 1850 viser at gods-ejer og enkefru Else Margrethe Carlsen med sine 3 døtre: Jutta, fru Marie og Franziska ved denne tid boede (med en stab af tjenestefolk) i det ejendomskompleks i Nørregade mtk. nr. 25 (nu nr. 5), som efter gæstgiveriet i baggården sammesteds bar navnet »Den forgyldte Nøgle«. I Løngangsstræde nr. 171, hvor Gr. ganske vist flyttede hen, har fru Marie *ikke* boet. Hvad der virkelig skete, var sikkert dette, at fru

¹¹) Grundtvig og Ingemann. Brevvexling (1882), 298.

¹²) N. F. S. Grundtvig og hans nærmeste Slægt under Treaarskrigen. En Brevvexling. Udg. af Ingeborg Simesen (1933), 386.

Toft *hjalp* Gr. med at finde en lejlighed eller et logi, og at hun fandt en bolig til ham og Lise i Løngangsstræde. Og dog er der den realitet i Ingeborg Simesens ord, at Maries *moder*, førnævnte fru Carlsen, i 1851 flytter hen i Løngangsstræde, samme nummer (og måske også i de samme værelser), som Gr. og Lise beboede i sommeren 1850. Her har fru Carlsen en vis tid haft en »aftrædelseslejlighed«. (Og Marie kan da i den sidste tid, inden hun blev gift med Gr., have boet hos hende, men altså *efter* at Gr. og Lise har boet der.)

Flytningen fra Vimmelskafte fandt sted april flyttedag (16. apr.) 1850, og i Adresseavisen kundgjøres bopælsforandringen d. 16., 17. og 18. april: »Pastor Grundtvig er flyttet til Løngangsstrædet 171, 2den Sal«. (Nu: nr. 23.)

Denne flytning, som Lise havde gruet så meget for, synes at have været en langt mere besværlig affære end nogen tidligere. For det første var de nye værelser så små, at Gr.s bogsamling ikke kunde få plads. Den måtte blive stående i Vimmelskafte, indtil familien om efteråret rykkede ind i den endelige bopæl (i Stormgade). Vi erfarer nemlig, at bøgerne førtes dertil direkte fra Vimmelskafte. Flytningen betød endvidere en stor oprydning i bohavet. Sønnen Johan, som da var i felten, skriver hjem bl. a. følgende: »Een Ting glæder jeg mig til i denne Anledning, nemlig at det uhyre Pulterkammer, vi havde, bliver fejtet ud ved denne Flytning; du veed nok, jeg har tit givet Ondt af mig over den Ufornuftighed at gemme paa alslags gammelt Skramleri, som aldrig kunde komme til nogen Nytte«¹³). Trods flytningsbesværet glædede Lise sig dog til at komme bort fra Vimmelskafte, hvis spektakel hun tit havde beklaget sig over¹⁴).

Om indretningen af Gr.s bopæl i Løngangsstræde oplyses intet i breve. Den unaturlige adskillelse fra bøgerne (og måske fra adskillige møbler?) kunde ikke vare ved, en ny bolig måtte snarest findes. Herom skriver Lise i juni 1850 til Johan: »jeg har nu igjen begyndt min Gang, eller rettere søgen efter Værelser til October, du veed vel nok det er blot for Sommeren vi er her«¹⁵). Allerede i juli har hun fundet et nyt sted at bo. Lise skriver: »det er en Gaard der staaer under Reparation i alle Maader, der indrettes Kjøkkenen, opføres Kjøkkentrappe e: c: t: 500 Rbd bliver Lejen, saa du kan tro her har jo været meget at betænke sig paa«¹⁶). Huset lå i *Stormgade* mtk. nr. 199 (1859-ca.

¹³) Anf. bog 374.

¹⁴) Smst. 374.

¹⁵) Smst. 386.

¹⁶) Smst. 396.

1930: nr. 17, derefter nedrevet). Lise overvågede utrætteligt reparationerne, men ikke alt var færdigt til oktober. Selve flytningen synes at have stået på i flere dage, efter hvad der oplyses i brevvekslingen. Bøger flyttedes først (7. okt.), hvilket besørgedes af P. K. Algreen. Senere fulgte det øvrige bohave, og hele indflytningen synes at være afsluttet på selve flyttedagen, 15. okt. I Adresseavisen for denne dag (gentaget 17. og 19. okt.) hedder det: »Pastor Grundtvig er flyttet til Stormgaden Nr. 199, 2den Sal«.

Ifølge svigersønnen P. O. Boisen skal Gr. og Lise i begyndelsen have været »heelt forknytte« i deres nye lejlighed, men de begynder dog nu (18. okt.) »at finde sig tilrette, den er ikke saa gal – naar blot Tante Jane ikke vilde være saa gal«¹⁷⁾. Jane har altså været til ekstra besvær oven på alt det øvrige! Så hurtigt gik det dog ikke, som Boisen troede. Endnu omkr. 8. nov. er Lise og Gr. ikke kommet til ro i deres nye lejlighed, ganske vist var der plads nok, »men ikke hvad der kan kaldes bekvem eller Hyggelig« (Lise i brev til Svend)¹⁸⁾. Der var imidlertid intet andet valg, hvis de vilde bo i den kant af byen.

Efter de forskellige antydninger i brevvekslingen må de to flytninger i 1850 have været en drøj tid for Lise, der foruden disse hjemlige besværligheder også havde sine sønner i felten at tænke på. Tilsammen bidrog alt dette utvivlsomt til at fremkalde den sygdom, der et par måneder efter lagde hende i graven.

Hvordan Gr. har befundet sig i den i forvejen ikke hyggelige lejlighed i Stormgade i den første tid efter Lises død, erfarer vi en antydning af i et brev fra Svend Gr., som var den første af sønnerne, der vendte hjem efter krigen. Han skriver d. 15. febr. 1851 bl. a. følgende til broderen Johan: »Lad mig nu fortælle Dig et og andet, som Du kunde spørge om. Først da: hvorledes jeg fandt Fader og Meta? Gud være lovet: friske; nedbøiede, men dog oprejste. Fader har det tilfælles med sine Sønner, eller rettere: de have arvet det efter ham, at man af deres Ydre vanskelig kan slutte sig til Deres Indre, til Følelseslivet i det Inderste, saa er han kun lidet forskjellig fra som vi altid have kjendt ham, og den Maade hvorpaa han tog imod mig var saa rolig som om vi havde seetes Dagen forud«. (Ny kgl. Saml. 3651, 4°). Gr. tog altså Lises død ganske roligt. Hvor meget Svend har kendt til faderens allerede da flerårige forelskelse i Marie Toft, véd vi ikke. Men for at

¹⁷⁾ Smst. 461.

¹⁸⁾ Smst. 468.

vende tilbage til boligen, så fandt Svend, at den var »et grueligt slet Quarteer« og udbrøder: »Gid vi skulde flytte imorgen«.

Sønnernes hjemkomst havde nemlig gjort et bopælsskifte aktuelt. Svend skriver herom i samme brev: »Straks Dagen efter min Ankomst var jeg henne at see paa en Lejlighed der var bleven ham [Gr.] tilbudt. Meta (Søster) og Meta Blicher vare med. Vi vare enige i at tilraade den og han bad mig strax at gaae hen og leje den. Det er 1ste Salsetage i Grosserer Ralfs Gaard paa Hjørnet af Nybrogade og Kna-brostræde (den røde Gaard med Guillotine-Vinduer, som Du vist godt kjender) og det er i mine Tanker en udmærket Lejlighed. Der er, hvad Fader udtrykkelig vilde der skulde være, Lejlighed til »hans Sønner«, og det er en brillant Lejlighed«.

Den omtalte bolig lå i Nybrogade 6, nuværende nr. 12; huset ejedes dengang af grosserer Peter Rahlf, men iøvrigt kaldtes – og kaldes – det sædvanligvis »hofkonditor Zieglers gård« efter dets første ejer. Det var et barokhus, bygget 1732 af bygmester Philip de Lange. Huset, som dengang var rødt, er senere blevet pudset gråt.

Vi véd ikke, hvem der »tilbød« Gr. denne bolig. Man kan gætte på fru Marie, men mere end en gætning bliver det ikke. Flytningen fandt sted førstkommande april flyttedag, og i Adresseavisen for 25. april 1851 (gentaget 26. og 28.) kunde københavnerne læse følgende: »Pastor Grundtvig er flyttet til Nybrogaden Nr. 6«.

Det var antagelig i denne bopæl, at Gr. en forårsdag i 1851 friede til Marie, da hun opsøgte ham for at indbyde ham til et sommermøde på Rønnebæksholm¹⁹⁾. Dette var det første skridt til en stor forandring i Gr.s ydre liv; inden længe skulde hans »miljø« blive et helt andet.

Gr. boede et år i Nybrogade, heraf de sidste 5 måneder som ægte-mand, idet han den 24. oktober 1851 var blevet viet til sin elskede Marie. Man spørger sig selv, hvorfor et nyt bopælsskifte blev nødvendigt, ikke mindst da Johan Gr. havde fundet lejligheden »brillant«. Årsagen kender vi ikke, men man kan gætte på, at for en godsejerinde med en stor tjenerstab har den alligevel været for lille. I Adresseavisen for 6. april 1852 (gentaget 7. og 9. april) læste man følgende kundgørelse: Pastor Grundtvig er flyttet til Frederiksholms Canal Nr. 242 Litr. A, 2den Sal«. (Dvs. nuværende nr. 16).

Ejendommen var ny, – eller i det mindste nyindrettet eller ombyg-

¹⁹⁾ Thyra Jensen: Kvinder i Grundtvigs Liv (1934), 93.

get, jf. oplysningen i »Minderige Huse« s. 48, at på nr. 16's og 18's plads lå indtil 1852 kun én ejendom. (Fra dette år altså 2 ejendomme eller numre.). Valget af en bolig så nær ved slottet kan måske også have været dikteret af det forhold, at Gr. i disse år var rigsdagsmand og ønskede at bo så nær folketingsalen som muligt. Faktisk lå boligen omtrent midtvejs mellem Vartov og rigsdagen.

Inden nærmere omtale af Gr.s husstand skal vi blot oplyse, at i samme opgang i Frederiksholms Kanal boede på den tid i stueetagen hofballetmester August Bournonville. Også han flyttede ind i 1852. Dette naboskab har dog næppe ført til et nøjere bekendtskab mellem de to personligheder, dertil stod de nok hinanden for fjernt. Et flygtigt bekendtskab har dog næppe kunnet undgås. Da Bournonville i 1869 udsendte et nødråb om bidrag til en pensionskasse for balletten, sendte han det også til Gr. ledsaget af et personligt brev, hvori han på en meget ærbødig og venlig måde bad ham om en understøttelse til nævnte formål. Bournonville gjorde måske dette, fordi han flygtigt har kendt Gr. personligt.

Gr.s – eller rettere Maries – husstand i Frederiksholms Kanal var meget stor, ikke mindst om vinteren. Vi har en folketælling fra 1. februar 1855, altså et halvt år efter Maries død. Gr. bor stadig i lejligheden, desuden bor samme sted også Gr.s svigermoder, enkefru E. M. Carlsen, men hun er måske først flyttet derhen efter datterens død. Endvidere Gr.s svigerinde Franziska Carlsen, hans steddatter Haralde Toft (13 år), en sammen med Haralde opdragen plejedatter Amalie Jørgensen (13 år), en ældre dame frk. Lovise Molbech (Chr. Molbechs søster), Gr.s egen etårige søn Frederik Lange. Desuden tjenestefolkene: husjomfruen Oline Møller, stuepigen Maren Larsen, køkkenpigen Severine Marie Petersen, Frederiks amme Anne Hansen og en tjenstepige, der også hed Anne Hansen; endvidere tjeneren Johan Hansen og kusken Jens Jacobsen. Det giver i alt 14 personer, hvoraf de 7 var tjenestefolk! Antagelig har husstanden været en eller to personer færre, medens Marie levede, men for den fattige og beskedne Vartovpræst må forandringen fra ægteskabet med Lise til ægteskabet med Marie borgerlig set have været overordentlig. Dertil kom hver sommer opholdene på Rønnebæksholm.

Man bemærker i folketællingen, at Gr.s nærmeste er lutter kvinder, og på samme måde forholdt det sig – næsten da – i hans tredje ægteskab. Der var altså noget sandt i det rygte, som Martensen omtaler i sit Levnet (III, 85), at Gr. var »omringet af qvindelige Om-

givelser«. Og rygtet tilføjede endvidere, at kvinderne »vaagede over ham og forhindrede de Besøgende i at træffe ham alene«. Dog var meningerne herom modstridende, jf. Martensen smst. samt Vilh. Birkedals erfaring på dette punkt (Gr.s Erindringer . . (1948), 193).

Fra forskellige breve og memoirer véd vi en del, dog ikke så særdeles meget, om Gr.s livsførelse i København (eller på Rønnebæksholm). H. P. B. Barfod har forfattet en skildring i »Minder fra gamle grundtvigske Hjem« III (1923), 11 ff. Citater skal ikke gives her, men et par små berigtigelser skal omtales. Som det fremgår af det foregående, boede Gr. ikke i Stormgade, men i Nybrogade, da han blev gift. Barfod er her galt underrettet (anf. bog s. 20). Haralds jævnaldrende legesøster hed, som folketællingen viser, Amalie Jørgensen og ikke Maren Hemming, som Barfod oplyser (s. 31). Meget nyt stof findes i en langt udførligere skildring ved Anders Bæksted: Omkring »Venligheden«. Grundtvigs sommerhus på Rønnebæksholm. – Trykt i Historisk Samfund for Præstø Amt. Årbog 1960, s. 293–380.

Gr.s forhold til den Carlsenske familie måtte efter Maries død i 1854 totalt ændres, hvad der jo var forståeligt nok, selv om eksistensen af en arving i nogen grad måtte knytte ham og godsejerfamilien til hinanden. Gr. skriver 29/7 1854: »Carlsen [v: svogeren, hofjægermester C.] og jeg er nemlig enige om at lade alt baade i Sommer og i næste Vinter gaae i de gamle Spor, og saa synes det mig tidsnok, engang i Vinter, om jeg lever saa længe, at betænke mig paa Resten«²⁰). Og således gik det også. Gr. blev boende i Frederiksholms Kanal endnu i vinteren 1854–55 og kom følgelig med i folketællingen februar 1855 sammen med lejlighedens øvrige beboere som tidligere omtalt. I foråret 1855 fandt adskillelsen sted. I Adresseavisen for 18. april (gentaget 20. apr.) kunde man læse: »Pastor Grundtvig er flyttet til Nørregade 25, 1ste Sal«. Selv om Gr. endnu et par somre besøgte Rønnebæksholm, blev afstanden mellem Gr. og Maries familie stadig større. Dommen i processen om hans andel i Maries efterladte bo gik ham imod, hvad der var at vente; men det mest adskillende moment var dog sikkert steddatteren Haralds kølige holdning over for sin stedfader.

Alt dette har dog sikkert ikke afficeret Gr. særlig stærkt, hvad der har en helt anden forklaring. Gr.s sorg over Maries død var ganske vist rent øjeblikkelig meget stor; den fremkaldte nogle aldeles ypperlige og gribende sørgedigte, men nedsatte ikke i mindste måde hans

²⁰) Breve II, 538.

åndskraft eller produktionsevne. Han var selv klar over det: »indvendigt i høiere Forstand er ogsaa Sorgen og Savnet langt mildere, end jeg nogensinde turdet ventet«²¹), skriver han i et brev til Gunni Busck i august 1854. Gr.s produktion i 1854 og i de nærmest følgende år – og overhovedet i 1850'erne – er meget righoldig og vidtspændende, han er umådelig optaget af politik og foredragsvirksomhed, skriver en mængde salmer, deltager i fejder osv., foruden at han passer sin gerning i Vartov. Der er næsten noget hektisk over hele denne rastløse virksomhed, der kan minde om hans ungdomsår mellem 1810 og –20. Han har næppe bekymret sig særligt meget om ydre forandringer i sit liv. Og man spørger da sig selv, hvorledes det egentlig forholdt sig med den svækkelse, som Vilh. Birkedal mener at have iagttaget hos Gr. i 1855. Måske har han i en vis kort periode, efter flytningen til Nørregade, haft et sammenbrud, men han må hurtigt have kommet sig igen. At fotografiet af Gr. i 1857 forestiller en nedbrudt mand (som man almindelig antager), må bero på en fejlfortolkning!

Gr.s nye bopæl i *Nørregade* mtk. nr. 25 (nu nr. 5, lige over for Dyrkøb) var for så vidt en gammel kending, idet fru Marie som tidligere omtalt omkr. 1850 havde boet der sammen med sin moder (om vinteren). Men det vides foreløbig ikke, om Gr. fik ganske den samme lejlighed. Som omtalt lå i baggården gæstgiveriet »Den forgyldte Nøgle«, efter hvilket hele huset (med hovedbygning, mellembygning(er?) og bagbygning) var opkaldt. Eftersom Maries familie tidligere havde boet på dette sted, er det meget muligt, at det var Carlsen, som fandt denne bolig til Gr. Slige praktiske opgaver måtte Gr. som ældre lade andre tage sig af.

Vi ved kun yderst lidt om Gr.s lejlighed i de 2¹/₂ år, han boede i Nørregade sammen med sin lille søn Frederik og barnepigen Maren Pedersen. Det har sikkert været en ganske ordinær bolig. Omkring oktober flyttedag 1857 (20. okt.) flytter han derfra. I Adresseavisen for 19. okt. (gentaget d. 23.) finder man: »Pastor Grundtvig er flyttet til Nørrevold 162 og 163, Hjørnet af Larsleistrædet, 1ste Sal«. [I nutiden: hjørnehuset Nørrevoldgade 38 og Larslejstræde 12.]

Årsagen til dette bopælsskifte kender vi ikke. Gætninger skal ikke foretages. Det var et ret anseligt 4-etages hus, som Gr. flyttede ind i. Ejeren var ritmester, greve Sigfred Victor Raben, der selv beboede en af lejlighederne. (Det er således forkert, når H. P. B. Barfod i Min-

²¹) Breve II, 543.

der . . III (1923), 42 fortæller, at ejeren var den i Vartovkredsen bekendte handskemager N. F. Larsen. Det rigtige i meddelelsen er, at det bekendte handskemagerfirma N. F. Larsen og Sønner omkr. 1890 købte ejendommen og benyttede 2. etage (ud til Nørrevold) til fabrikslokaler. I 1917 solgte firmaet huset til Københavns Telefon-Aktieselskab.) I et brev til Elise Stampe omtaler Gr. selv denne flytning: »jeg er flyttet ud til Volden og boer i et Huus, som De snarest vilde kunne finde paa egen Haand, da det er paa Hjørnet af Nørrevold og Larsleistrædet, hvor *Schouws* fordum boede, og De jo ogsaa, da De blev konfirmeret«²²).

Gr. har som anført boet på 1. sal i en hjørnelejlighed med vinduer både til Nørrevold og Larslejrstræde. Det synes at have været kgl. hofpianist P. W. E. Dahls lejlighed, Gr. overtog, idet Dahl netop i 1858 fraflyttede den. Blandt dem, der ved denne tid boede i samme hus, kan nævnes etatsråd J. H. Ussing, fader til filologen J. L. Ussing, der snart efter kom til at bo sammesteds, endvidere vicepolitidirektør Jan David v. Osten, som en tid lang i sin ungdom havde været ansat i politicensuren og i den egenskab været med til at censurere Gr.s skrifter. Forøvrigt har ikke få kendte personer boet i det nu forlængst nedrevne hus. Disse mindes den dag i dag ved en i trappeopgangen i Nørrevoldgade 38 anbragt større mindeplade af træ med følgende tekst:

I denne Ejendom boede efternævnte berømte Mænd

Professor J. F. Schouw 1841-1842
 Digteren N. F. S. Grundtvig 1857-1859
 Professor J. L. Ussing 1859-1871
 Komponisten H. E. Krøyer 1861-1868
 Digteren Christian Winther 1867- . . .
 Digteren Chr. K. F. Molbech 1879-1884
 Biskop Peder Madsen 1897-1910.

Gr. boede ved Volden i ca. 1¹/₂ år. I dette tidsrum indtraf en betydelig vending i hans privatliv, idet han i 1858 indgik ægteskab med ejerinden af Palsgaard, enkefru og komtesse Asta Reedtz, der havde været veninde med hans afdøde hustru Marie. Dermed indtrådte Gr. på en vis måde igen i det »miljø«, som han kendte fra sit andet ægteskab, og dermed kom kvinder igen til at dominere hans nære omgivelser, og fra nu af er det igen en kvinde, der bestemmer hans

²²) Breve II, 593.

bopæl. Den 2. februar 1859 købte fru Asta af konferensråd Peter Hansen for 25 000 rdl. dennes store villa »Christianshvile« på Gammel Kongevej mtk. nr. 50 a og 50 æ (senere = nr. 148, senere nedrevet; huset lå omtrent, hvor Henrik Steffens' Vej nu er.) Da der var oprettet ægtepagt mellem ægtefællerne, var huset at betragte som hendes ejendom. Det vides ikke nøjagtigt, hvornår indflytningen foregik, da den ikke bekendtgjordes i avisen. Men den fandt sted i foråret 1859 (Brun bemærker: mod sommeren). I juni bor Gr. allerede i huset, hvad vi ved fra et brev til Ingemann af 7. juni. Heri fortæller han forøvrigt, at han selv kalder villaen for »Gladhjem«. Dette navn »betyder naturligvis kun, hvad Stedet paa Gl. Kongevej er og, med Guds Hjælp, skal blive ved at være for os, ikke hvad Postbudene kalder det«²³).

Her er stedet at slå fast, at Gr.s villa som anført hed *Christianshvile*, og ikke »Vilhelminelyst«, som Brun fejlagtigt oplyser (II 241, 309), hvorfra dette navn beklageligvis er vandret ud i Gr.-litteraturen. Der fandtes ganske vist et hus med dette navn på Gl. Kongevej, men det lå ved nuværende nr. 116 og ejedes af gartner Salomon Trierer. Navnet »Christianshvile« er anført i folketællingen ved den ejendom, Gr. købte og nævnes også som navnet på Gr.s ejendom i Mogens Lebechs og Niels Maares smukke bog »Frederiksberg gennem 300 Aar« (1951), 170. Navnet »Gladhjem« var Gr.s rent private betegnelse, som aldrig (selv om Gr. aldrig brugte navnet »Christianshvile«) blev villaens »officielle« navn. Det er derfor til en vis grad forkert, når huset i Gr.-litteraturen ustandselig kaldes »Gladhjem«, eller når navnet figurerer under billeder af huset, som om det officielt hed således.

Med flytningen til Gl. Kongevej gled Gr. ind i en rolig, stabil periode af sit liv. Her kom han til at bo 7 år i træk, hvad der ganske givet må have haft sin betydning i sammenligning med de 7 år fra 1850 til -57, da han boede 5 forskellige steder! I disse år bliver »kirkefaderen« Gr. til, det er vennemødernes og højskolegrundlæggelsernes store tid, da hjemmet på Gl. Kongevej bliver det åndelige centrum for en stor kirkelig og folkelig bevægelse.

Fra begyndelsen af denne periode har vi en af Bjørnson affattet ypperlig lille skildring (i et brev) af Gr.s hjem og af Gr. selv, da han den 8. juli 1860 besøgte ham. Skønt ofte citeret skal den her påny gengives:

²³) Grundtvig og Ingemann. Brevvexling (1882), 328.

»Igaar var jeg til Middag hos gamle Grundtvig. Hans sidste Kone (den tredie), og som for ikke saa lang Tid siden (et Aar) har skjænket ham en Datter, var før en Enkegrevinde Reedtz, hun har fire Børn, to Gutter og to Piger af første Ægteskab, ganske smaa Excellencer og Komtesser, som nu den Gamle har Tilsyn med. Grundtvig har fra sit andet Ægteskab en Søn i disses Alder, men stærkere og kvikkere end nogen af dem. Alle disse Smaaunger leger og støjer omkring ham, og den gamle Barneven befinder sig særdeles vel derved. Han bor i et Landsted udenfor Byen, en stor Have omringer Huset, stor Legeplads for Børnene med Gyng, Dukkehus og Legestue er ved Siden, en bitte liden islandsk Hest, Sleipner kaldet, er deres Ridehest, som en Karl holder, medens de rider rundt i Haven som gale Mennesker. Hele Huset er elegant møbleret, hans massive Boghylder deler Haveværelset, hvori han sidder, af i mange Rum paa den ene Side; foran er der Stole for de Besøgende, og selv sidder han ved et Vindu ud til Haven og et lille Bord foran sig, i Silkeslaabrok, en kort, tætsluttende, med Benene paa en fin Skammel og et Glas Limonade ved Siden. Paa den anden Side Havedøren, ogsaa ved et Vindu, sidder hans lille opoffrende Kone, den forhenværende Grevinde, som har budt ham sin Formue og Haand for at gjøre hans sidste Dage søde. Hun passer paa det mindste Vink af ham. Omgivelserne ere yndige. Vilde Roser gror opover Huset, Haven har tætte Løvgange, store Lysthuse, Furru og Gran, Birk og Hasseltræer danner tætte Klynger med smaa Skjul indeni, saa det ret er et Sted for Grundtvig.

Han er rørig og frisk, livlig og dog med denne højjærværdige Ro. Han taler som fra et Dyb i stærk Bass, og jeg forstaaer ikke *dem*, som ikke vil forstaa *ham*. Der er et Humor og en Lysning over hans mindste Ord, en Finhed over hans ærværdige Udortes, en Styrke over hans Pande og Figur, en Apostelklarhed over hans Aasyn, lange hvide Skjæg og Fremtræden, som gjør ham til den betydeligste Mand jeg har seet. Han er nu over 80 Aar, men hvilken Fyrighed og hvilken usvækket Interesse for Livets Gjæringer i de forskjelligste Retninger!«²⁴).

Af folketællingen pr. 1/2 1860 (ikke skrevet med Gr.s hånd) erfarer vi Gr.s husstands størrelse på Gl. Kongevej. Sammen med ægteparret bor deres 5 sammenbragte børn, desuden husjomfruen Marie Sophie Martine Sørensen, lærerinden Caroline Magdelene Fischer, barnepigen Ane Jensen, tjenestekarlen Hans Jensen, kokkepigen Kir-

²⁴) Bj. Bjørnson: Breve til Karoline 1858–1907. Oslo 1957, 16.

stine Nielsen, stuepigen Karen Sophie Petersen og sypigen Jensine Hermantine (efternavn uanført). Her som tidligere forbavses man lidt over den store stab af tjenestefolk: foruden lærerinden 5 »piger« og en tjenestekarl (der vel har fungeret som kusk og gartner). Men for datiden har dette antal ikke været usædvanligt, når fruene var godsejerinde tillige! For resten nåede Gr. aldrig at få besøgt Palsgård (i Jylland), og hans kone kom vist heller aldrig derover, så længe hun var gift med Gr.

Den 7-årige idyl fik en ende med en slem forskrækkelse, en skandale, der må have vakt meget mere opsigt, end vi nu kan læse os til ud fra aviser og optegnelser: Gr.s sindssygdom ved påsketid 1867. Vi skal ikke genfortælle historien her og heller ikke drøfte, om sygdommen kunde have fået en andet og heldigere forløb, hvis husfruen havde handlet lidt anderledes, end hun dengang gjorde. Gr. kom omsider på landet (ved Frederiksdal) for at blive rask, og han blev rask. I slutningen af september 1867 erklærede lægerne ham for helbredet, og han kunde vende tilbage til byen.

Men det blev til en *anden* bolig, han vendte tilbage! I slutningen af august 1867 havde fru Asta købt ejendommen »Store Tuborg« på *Strandvejen* mtk. nr. 153 A B, som dengang havde gade-nr. 55, fra 1870: nr. 123. Indflytningen fandt sted i slutningen af september eller begyndelsen af oktober. Den 24. sept. (en tirsdag) skriver hun til Termansen: »I næste Uge haaber jeg at vi kunne flytte ind paa Store Tuborg Nr. 153 paa Strandveien, vores nye Eiendom. Igaar var jeg med Grundtvig paa Gl. Kongevei, da han vilde tage Afsked med Huus og Have, som han nødigt forlader«²⁵).

Hvorfor foretrak nu fru Asta at bo et andet sted, skønt Gr. nødigt forlod hjemmet på Frederiksberg? H. P. B. Barfod mener, at »Fru Grundtvig ængstedes ved Tanken om at flytte tilbage til »Gladhjem«, hvor Sygdommen var kommen til Udbrud«²⁶). Barfod giver os med disse ord det indtryk, at Asta var ængstelig på Gr.s vegne! Dette er dog rimeligvis en fejltagelse. Sygdommen havde belært fruene om, at hun selv til en vis grad var medskyldig i dens lange og uheldige forløb. Havde hun været lidt mere skarpsindig, en lidt større menneskekender, vilde hun f. eks. havde kunnet forhindre, at Gr. holdt gudstjeneste den palmesøndag, (idet man hele ugen forud havde kunnet se, at det stod galt til med Gr.), hvorved den store skandale ikke

²⁵) Kirkehist. Samlinger 7. række, I (1951-53), 258.

²⁶) Minder fra gl. grundtvigske Hjem III (1923), 53.

havde fundet sted. Hjemmet på Gl. Kongevej må først og fremmest være blevet et ubehageligt minde for *hende*, og *derfor* flyttede hun. Gr. måtte finde sig deri, som vi nys hørte.

Han kom dog sikkert ikke til at fortryde bopælsskiftet. Oldinge-årene på »Store Tuborg« blev i et og alt en fortsættelse af livet på Gl. Kongevej, måske med endnu mere travlhed og liv end før, endnu flere gæster i huset end nogen sinde.

Folketællingen pr. 1/2 1870 (skemaet ikke udfyldt af Gr.) viser os, at foruden ægteparret selv og 4 af deres sammenbragte børn boede her lærerinden fru Sofie Christine Jenssen-Tusch (fraskilt, 39 år), husjomfru frk. Anna Barfod samt 3 andre personer, der under ét betegnes som tjenende: nemlig Nicoline Jeppine Eriksen, Hanna Larsen og Peter Andersen Hansen. I sidehuset boede redaktør og lærer Niels Lindberg med hustru og lille søn, endvidere hans broder, den 23-årige Jørgen Emil Lindberg samt en logerende ung mand: Frederik Johannes Wiel Lange. Dertil Lindbergfamiliens tjenestepige frk. Hedvig Kirstine Jespersen, – i alt 17 mennesker.

»Store Tuborg« ombyggedes i 1915 og fik uden på huset anbragt følgende indskrift: »Her boede Salmedigteren Biskop Nikolai Frederik Severin Grundtvig til sin Død 2 September 1872«. Mærkeligt nok er indflytningsåret ikke meddelt, således som det er tilfældet på de øvrige mindeplader vi har omtalt.

Og hermed er vi nået til vort mål: *at opstille en fuldstændig liste over Gr.s faste adresser eller bopæle i København*, med udeladelse af alle midlertidige opholdssteder under ferie, rejser olgn. Kun nutidsgadenumrene er anført i listen; de ældre numre (og matrikelnumrene) er anført i selve afhandlingen.

<i>Tid</i>	<i>Sted</i>
Studenterårene okt. 1800–slutn. af okt. 1803	2 adresser kendes: Lille Brøndstræde nr. 13, Store Kannikestræde nr. 17 (19).
Sommer 1804 14 dage i slutn. af aug. og begynd. af sept. 1804	Pilestræde nr. 27 Hyskenstræde nr. 8.
[Nov. 1804–maj 1808: hjemme og på Langeland]	
Maj 1808–begynd. af juni 1811	Valkendorfs kollegium, Sct. Pedersstræde nr. 14.
[Juni 1811–slutn. af okt. 1813: Udby]	
Ca. 1. halvdel af nov. 1813	Store Strandstræde nr. 20.
Nov. 1813–forår ell. sommer 1814	Holmens Kanal nr. 22.

- Forår ell. sommer 1814–maj (april?)
1818
- Maj (april?) 1818–aug. 1818
- Slutn. af aug. 1818–febr. 1820
- Febr. 1820–juni 1821
- [Juni 1821–slutn. af nov. 1822: Præstø]
- Dec. 1822–april(?) 1823
- April(?) 1823–okt. 1827
- Okt. 1827–april 1828
- April 1828–april 1840
- April 1840–april 1850
- April 1850–okt. 1850
- Okt. 1850–april 1851
- April 1851–april 1852
- April 1852–april 1855
- April 1855–okt. 1857
- Okt. 1857–maj(?) 1859
- Maj(?) 1859–slutn. af sept. 1867
- Slutn. af sept. 1867–sept. 1872
- Kronprinsessegade nr. 44.
- Vingårdsstræde nr. 9
- Løngangsstræde nr. 29.
- Kronprinsessegade nr. 12.
- Torvegade nr. 25.
- Prinsessegade nr. 52.
- Prinsessegade nr. 50.
- Strandgade nr. 4 B.
- Vimmelskafte nr. 49.
- Løngangsstræde nr. 23.
- Stormgade nr. 17.
- Nybrogade nr. 12.
- Frederiksholms Kanal nr. 16.
- Nørregade nr. 5.
- Larslejstræde nr. 12.
- Gammel Kongevej nr. 148.
- Strandvejen nr. 123.